



بازسازی و تحلیل منابع تاریخی مفقود شیعه تا قرن پنجم

اخبار صاحب فخر و اخبار یحیی بن عبدالله بن الحسن

تألیف

علی بن ابراهیم علوی جَوّانی (م قرن ۴)

تحقیق و بازسازی

دکتر محمدجواد یآوری سرتختی



پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۴

علوی جوانی، علی بن ابراهیم، قرن ۳ ق. -
اخبار صاحب فَنخ و اخبار یحیی بن عبدالله بن الحسن / تألیف علی بن ابراهیم علوی جوانی؛ تحقیق و بازسازی محمدجواد یآوری
سرتختی. -- قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴.
۱۷۴ ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۷۳؛ تاریخ اسلام: ۱۶۲)
ISBN: 978-600-298-566-8
بها: ۱۴۸۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
۱. علوی جوانی، علی بن ابراهیم، قرن ۳ ق. ۲. صاحب فَنخ، حسین بن علی، -- ۱۶۹ ق. ۳. یحیی بن عبدالله طالی، قرن ۲ ق.
الف. یآوری سرتختی، محمدجواد، ۱۳۵۴. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
ع/۹/DS۲۲۲ [DS۲۰۴] ۹۰۷/۲۰۹۵۳۸
شماره کتابشناسی ملی ۱۰۰۳۵۵۹۷



اخبار صاحب فَنخ و اخبار یحیی بن عبدالله بن الحسن

تحقیق و بازسازی: دکتر محمدجواد یآوری سرتختی
مجری کلان پروژه: محمدرضا هدایت پناه (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)
ویراستار: سلمان احمدوند
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه
چاپ اول: بهار ۱۴۰۴
تعداد: ۳۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - سبحان
قیمت: ۱۴۸۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۶۶-۸

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۷۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر که بخش دیگری از کلان طرح «بازسازی و تحلیل منابع تاریخی مفقود شیعه تا قرن پنجم» است، به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته تاریخ در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری و نیز دیگر علاقه مندان به مطالعات تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) و تشیع تهیه شده است. از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدجواد یاوری سرتختی و مجری محترم کلان طرح، حجت الاسلام والمسلمین محمدرضا هدایت پناه و همچنین از ارزیاب محترم، حجت الاسلام والمسلمین دکتر رسول جعفریان سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیش‌گفتار..... ۱

فصل اول: زیست‌نامه‌ی علی بن ابراهیم جَوّانی

مقدمه.....	۱۱
۱. نام، لقب و وطن.....	۱۱
۲. تبارشناسی.....	۱۵
۳. منزلت و جایگاه علمی.....	۱۶
۳-۱. تحصیلات و استادان.....	۱۶
۳-۱-۱. حسین بن علی بن حکم بن مسلم جَبَری.....	۱۸
۳-۱-۲. حَمْدان بن ابراهیم عامری.....	۲۱
۳-۱-۳. محمد بن علی حسنی.....	۲۲
۳-۱-۴. جعفر بن محمد فَرّاری کوفی.....	۲۳
۳-۱-۵. موسی بن محمد بن حَمّاد یا محمد بن موسی بن (یحیی بن) حَمّاد.....	۲۶
۳-۲. شاگردان.....	۲۷
۳-۳. آثار علمی و طرق آنها.....	۲۸
۴. مذهب.....	۳۰

فصل دوم: تاریخ‌نگاری و اعتبارسنجی آثار جَوّانی

مقدمه.....	۳۵
۱. جَوّانی و خاستگاه نگارش اخبار طالییان.....	۳۵
۲. پیشینه‌ی تاریخی نگارش اخبار صاحب فخ و یحیی بن عبدالله.....	۳۷
۲-۱. کتاب خروج صاحب فخ و مقتله‌ی تألیف ابومحمد جعفری.....	۳۷
۲-۲. کتاب اخبار فخ و خبر یحیی بن عبدالله تألیف احمد بن سهل رازی.....	۳۹

۴۳	۲-۳. کتاب المصابیح تألیف احمد بن ابراهیم حسنی.....
۴۴	۳. توصیف و تحلیل ساختار و محتوای کتاب‌های جَوّانی.....
۴۴	۳-۱. ساختار دو مقتل.....
۴۴	۳-۱-۱. ساختار کتاب اخبار صاحب فخر.....
۴۵	۳-۱-۲. ساختار کتاب اخبار یحیی بن عبدالله.....
۴۶	۳-۲. موضوع و توصیف محتوای دو مقتل.....
۴۹	۳-۳. تحلیل محتوای دو مقتل.....
۵۲	۴. تاریخ‌نگاری جَوّانی.....
۵۲	۴-۱. گونه‌شناسی.....
۵۳	۴-۲. روش تاریخ‌نگاری.....
۵۳	۴-۲-۱. پیوند مذهب و تاریخ‌نگاری.....
۵۴	۴-۲-۲. توجه به شخصیت‌های قیام‌کنندگان.....
۵۵	۴-۲-۳. توجه به منابع مکتوب و شفاهی معتبر.....
۵۶	۴-۲-۴. توجه به سند و مستند بودن روایات.....
۵۸	۵. مقایسه کتاب‌های جَوّانی با آثار دیگر.....
۵۸	۵-۱. مقایسه با آثار مقتل‌نگاری.....
۵۹	۵-۱-۱. مقایسه با کتاب مقتل خروج صاحب فخر و مقتله اثر ابو محمد جعفری.....
۶۰	الف) از جهت ساختار.....
۶۰	۱. ورود و خروج به موضوع.....
۶۵	۲. اسناد.....
۶۷	ب) از جهت محتوا.....
۷۱	۵-۱-۲. مقایسه با کتاب اخبار فخر و خبر یحیی بن عبدالله تألیف احمد بن سهل رازی.....
۷۲	الف) از جهت ساختار.....
۷۳	ب) از جهت محتوا.....
۷۵	۵-۱-۳. مقایسه با کتاب المصابیح اثر احمد بن ابراهیم حسنی.....
۷۶	الف) از جهت ساختار.....
۷۷	ب) از جهت محتوا.....
۷۹	۵-۱-۴. مقایسه با کتاب المبیضه فی مقتل آل ابی طالب اثر ابن عمار ثقفی.....
۸۱	الف) از جهت ساختار.....
۸۳	ب) از جهت محتوا.....
۸۶	۵-۲. مقایسه با کتاب‌های تاریخ عمومی.....
۸۶	۵-۲-۱. تشابه.....
۸۷	الف) گزارش بیعت در خبر جَوّانی.....
۸۷	ب) گزارش بیعت در خبر طبری.....
۸۹	۵-۲-۲. تمایز.....

۹۱	 ۶. اخبار کتاب‌های جَوَّانی در منابع پسینی
۹۲	 ۶-۱. فَضْلُ الشَّيْعَةِ، تَأْلِيفُ عَلِيِّ بْنِ عَبَّاسٍ مَقَانِعِي
۹۳	 ۶-۲. مَقَاتِلُ الطَّالِبِيِّنِ اثر ابوالفرج اصفهانی
۹۴	 ۶-۳. آثار عباس بن عمر کِلَوْدَانِي
۹۵	 ۶-۴. آثار أحمد بن محمد بن سعيد بن عقده
۹۶	 ۶-۵. الْحَدَائِقُ الْوَرْدِيَّةُ فِي مَنَاقِبِ الْأَئِمَّةِ الزَّيْدِيَّةِ اثر حميد بن احمد بن محمد محلی
۹۷	 ۶-۶. بحار الانوار و مِرْأَةُ الْعُقُولِ اثر علامه محمدباقر مجلسی

فصل سوم: منبع‌شناسی کتاب‌های جَوَّانی

۱۰۱	 مقدمه
۱۰۱	 ۱. منابع مکتوب اخبار جَوَّانی
۱۰۲	 ۱-۱. آثار تاریخی احمد بن حارث بن خَزَّاز
۱۰۴	 ۱-۲. کتاب خروج صاحب فخر و مقتله (ابو محمد جعفری)
۱۰۵	 ۱-۳. کتاب بکر بن صالح رازی
۱۰۷	 ۱-۴. اخبار حرب بن حسن طحان
۱۰۸	 ۱-۵. اخبار تاریخی جعفر بن محمد قَزَّاری
۱۰۹	 ۱-۶. آثار موسی بن محمد بن حَمَّاد
۱۱۰	 ۱-۷. کتاب المعرفة فی معرفه الصحابه عِبَاد بن یعقوب رَوَاجِنِي
۱۱۲	 ۱-۸. قاسم بن ابراهیم
۱۱۳	 ۲. منابع شفاهی
۱۱۴	 ۲-۱. سعید بن خيثم أبو معمر هلالی
۱۱۵	 ۲-۲. علی بن محمد بن ابراهیم
۱۱۵	 ۲-۳. علی بن هاشم بن بَرید
۱۱۶	 ۲-۴. نصر بن قِرواش
۱۱۶	 ۲-۵. یحیی بن حسن بن فرات بن قَزَّاز
۱۱۷	 ۲-۶. حسین بن محمد بن عبدالواحد کوفی
۱۱۸	 ۳. راویان حاضر در قیام فخر
۱۲۰	 ۴. نمودار راویان و منابع
۱۲۰	 ۴-۱. راویان و منابع شفاهی
۱۲۱	 جمع‌بندی

فصل چهارم: متن کتاب‌های اخبار صاحب فخر و اخبار یحیی بن عبدالله بن حسن

۱۲۷	 مقدمه
-----	-------------

.....	١٢٧	١. اخبار تاريخي.....
.....	١٢٩	كتاب اخبار صاحب فخر.....
.....	١٢٩	١. [فضائل صاحب فخر].....
.....	١٢٩	١-١. [مساعدة الفقراء].....
.....	١٣١	١-٢. [الاهتمام بسداد الديون].....
.....	١٣٢	٢. [خروج صاحب فخر].....
.....	١٣٢	٢-١. [اخبار النبي ﷺ باستشهاد صاحب فخر].....
.....	١٣٤	٢-٢. [مشاركة صاحب فخر في قيام النفس الزكية].....
.....	١٣٤	٢-٣. [سبب خروج صاحب فخر].....
.....	١٣٧	٢-٤. [ما جرى بين الامام كاظم عليه السلام و صاحب فخر].....
.....	١٣٧	٢-٥. [خروج الحسين صاحب فخر].....
.....	١٣٨	٣. ذَكَرَ مَنْ خَرَجَ مَعَ الْحُسَيْنِ.....
.....	١٤٠	كتاب اخبار يحيى بن عبدالله بن الحسن المثنى.....
.....	١٤٠	١. [فضائل يحيى بن عبدالله].....
.....	١٤٠	١-١. [خبر وصاية يحيى].....
.....	١٤٠	١-٢. [منزلة يحيى عند مالك بن انس].....
.....	١٤١	٢. [سَبَبُ ذَهَابِهِ إِلَى دِيْلَم].....
.....	١٤١	٣. ذَكَرَ الْخَبَرَ عَنْ مَقْتَلِهِ.....
.....	١٤٣	رَجَعَ الْحَدِيثُ إِلَى سِيَاقَةِ خَبَرِ يَحْيَى.....
.....	١٤٦	٤. تَسْمِيَةُ مَنْ خَرَجَ مَعَ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ.....
.....	١٤٦	٥. [ما أنشد الجواني في رثاء يحيى بن عبدالله].....
.....	١٤٧	[اخبار الطالبيين].....
.....	١٤٧	١. [مقتل عبدالله بن علي بن ابي طالب].....
.....	١٤٨	٢. [مقتل بني الحسن عليه السلام في حيس المنصور].....
.....	١٤٩	٣. [قول النفس الزكية لصاحب فخر].....
.....	١٤٩	٤. [مقتل علي بن العباس بن الحسن].....
.....	١٥٠	٥. [مقتل ادريس بن عبدالله بن الحسن].....
.....	١٥١	٦. [مقتل محمد بن يحيى].....
.....	١٥٢	فضايل اهل بيت ﷺ در روايات جَوَانِي.....
.....	١٥٢	١. [ذكر مناقب اميرالمؤمنين علي عليه السلام].....
.....	١٥٢	١-١. [مواساة اميرالمؤمنين عليه السلام يوم احد و قول النبي ﷺ و جبرئيل فيه].....
.....	١٥٣	١-٢. [«شاهد» في قول الله هو اميرالمؤمنين علي عليه السلام].....
.....	١٥٤	١-٣. [سأل النبي ﷺ ربه اربع خصال في علي عليه السلام].....
.....	١٥٤	١-٤. [دعاء النبي ﷺ في حق علي عليه السلام].....

١٥٥	[أقرار زيد بن علي بامامة الامام الصادق عليه السلام]
١٥٥	[ما أنشد الرضا عليه السلام عند المأمون]
١٥٧	فهرست منابع

پیش‌گفتار

آماج طرح «بازسازی و تحلیل منابع تاریخی مفقود شیعه تا قرن پنجم» بازسازی آثاری از نویسندگان شیعه است که در زمینه سیره نبوی، تاریخ خلفا، تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام)، مقاتل آل ابی طالب و تاریخ تشیع از منابع کهن هستند، ولی هیچ اثری از آنان جز روایاتی پراکنده در منابع متأخر نمانده است. شناخت‌نامه نویسنده، جمع‌آوری گزارش‌های باقی‌مانده از منابع تاریخی مفقود و تنظیم آنها براساس منطق چینش (مرحله اول بازسازی)؛ منبع‌شناسی، تحلیل سندی و متنی، ارزش‌گذاری علمی اسناد مکتوب و شفاهی، پیشینه‌شناسی موضوعات، تبیین مکتب تاریخ‌نگاری و رویکرد مؤلف به موضوع و نیز روش مقایسه‌ای با منابع مشابه شیعه و اهل سنت در همان موضوع منبع بازسازی شده (مرحله دوم: تحلیل) از مؤلفه‌های اصلی این طرح است.

دو اثر از این منابع مفقود که در باب مقاتل آل ابی طالب است از ابوالحسن علی بن ابراهیم حسینی علوی جَوّانی، نسب‌شناس، محدث و مورخ شیعه امامیه قرن سوم هجری است. وی که متولد روستای جَوّانیه، از روستاهای نزدیک مدینه است، در کوفه رشد و نمو یافت و در همان‌جا از دنیا رفت. بارگاهی که بر قبر او ساخته شد از جایگاه معنوی و اجتماعی او حکایت می‌کند. حسن بن محمد از اجداد وی، شاهد و حتی کاتب وصایت امام جواد (علیه‌السلام) بر امامت امام هادی (علیه‌السلام) بوده‌اند. فرزندان و نوادگان او نیز همه از دانشمندان مدینه، کوفه، واسط، بغداد و مصر بوده‌اند و منصب نقابت سادات را داشته‌اند.

جوانی از جمله دانشمندان و مورخانی است که مورد توثیق علمای شیعه و اهل سنت قرار گرفته است. علی بن عباس مقانعی (م ۳۱۰) محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹)، ابوالعباس

احمد بن محمد بن سعید مشهور به ابن عقده (۳۳۳)، و ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶) از شاگردان مشهور او هستند که هریک در قلعه دانش قرار دارند. وی راوی روایات کتاب حج نگاشته ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسین بن علی بن حسین علوی است که تمام روایات آن سؤالاتی است که از امام کاظم (علیه السلام) پرسیده شده است.

جوانی افزون بر تخصص در تبارشناسی و داشتن روایاتی در باب فقه و فضایل اهل بیت (علیهم السلام)، یکی از پیشگامان مقتل نگاری آل ابی طالب است. عباسیان گرچه با شعار «الرضا من آل محمد» قیام خود را علیه دولت امویان آغاز و گروه‌های مختلف دور هم جمع کردند، ولی پس از به قدرت رسیدن و تغییر رویکرد سیاسی، علویان را کنار گذاشتند. این اقدام به قیام‌هایی منجر شد که طی دوره‌های مختلف حکام عباسی در مناطق مختلف که عمدتاً شامل حجاز و عراق بود شکل گرفت. هرچند بیشتر این قیام‌ها به شهادت سادات علوی و شکست قیام‌های آنان می‌انجامید، ولی پایه‌های مشروعیت خلافت عباسی را متزلزل کرد. برخی از رهبران این قیام‌ها توانستند در برهه‌هایی حکومت‌هایی مستقل، با گرایش زیدی و اسماعیلی تشکیل دهند. بیشتر این حکومت‌ها در یمن، طبرستان، مصر و مراکش بود.

ثبت و تدوین اخبار این قیام‌ها غالباً به‌دست دو گروه از مورخان عراقی و سادات علوی بود. سادات به دلیل ارتباط نسبی با رهبران قیام و نیز اینکه گاه خود در این قیام‌ها شرکت داشتند یا با یک یا دو واسطه از اقوام خود اخبار این قیام‌ها را از منبع اصلی دریافت می‌کردند، اخبار آنان از اعتبار خاصی برخوردار بود. در نتیجه، این آثار که اخبار، مقتل یا مقاتل نامیده می‌شد، مرجع اصلی دیگر مورخان درباره اخبار و قیام‌های علویان بود.

از جمله مقتل نویسان سادات علوی ابوالحسن جوانی بوده است که دو کتاب مستقل با عنوان اخبار صاحب فخر و یحیی بن عبدالله نگاشته است. این دو کتاب درباره شخصیت و قیام حسین بن علی معروف به شهید فخر و یحیی بن عبدالله برادر محمد نفس زکیه است. قیام حسین در منطقه فخر نزدیک مکه توسط سپاه هادی عباسی در سال ۱۶۹ به شکست انجامید و غم‌بارترین روز را برای سادات علوی رقم زد؛ به‌طوری که براساس روایتی امام جواد (علیه السلام) قیام و شهادت صاحب فخر را بعد از واقعه کربلا، غم‌انگیزترین حادثه برای اهل بیت (علیهم السلام) و بنی هاشم معرفی

کرده است.^۱ یحیی نیز هرچند در سال ۱۷۶ توانست در دیلم قدرتی به دست آورد، ولی با امان‌نامه‌ای که هارون عباسی به او داد، خود را تسلیم کرد و سپس به مدینه بازگشت. چندی نگذشت که هارون، یحیی را طلبید و از وی نام هفتاد نفر از همراهانش را که در قیام شرکت داشتند خواست. ولی یحیی حاضر به همکاری نشد. از این‌رو هارون او را زندانی کرد تا آنکه سال ۱۷۶ یحیی را مسموم کرد و به شهادت رساند.^۲

ابوالحسن جوانی این قطعه از مقاتل آل ابی‌طالب را انتخاب کرد و به ثبت اخبار و مقتل آن دو در دو اثر معروف خود یعنی اخبار صاحب فخر و یحیی بن عبدالله همت گماشت. متأسفانه این دو اثر کهن تاریخی شیعه مفقود شده است و جز اخباری پراکنده از آن دو منبع اثری باقی نمانده است. در این کتاب نویسنده کوشیده است که با توجه به مؤلفه‌های بازسازی و شناخت و ارزیابی منابع تاریخی مفقود شیعه که بیان شد این دو اثر تاریخی بسیار مهم را بازسازی و تحلیل کند. شناخت‌نامه جوانی، منبع‌شناسی دو اثر او از جهت سندی و اینکه جوانی از چه منابع مکتوبی پیش از خود استفاده کرده و چه تعداد از روایات او شفاهی بوده است، اعتبارسنجی روایات شفاهی و مکتوب این دو مقتل، مقایسه آن دو با مقاتل و آثار مشابه با این دو از جهت موضوعی که در این بخش نویسنده محترم دو اثر جوانی را با چند کتاب تک‌نگاری و عمومی مقایسه سندی و محتوایی کرده است. از جمله کتاب مقتل خروج صاحب فخر و مقتله اثر ابو محمد جعفری (عصر امام کاظم و امام رضا علیه‌السلام)، کتاب المبیضه فی مقتل آل ابی‌طالب از ابن عمار ثقفی (م ۳۱۴)، کتاب اخبار فخر و خبر یحیی بن عبدالله تألیف احمد بن سهل رازی (م ۳۲۲ق) و کتاب المصابیح اثر احمد بن ابراهیم (م ۳۵۲ق) مشهور به حسنی. بررسی رویکرد و تاریخ‌نگاری جوانی در این دو مقتل مجموعه بخش‌های مختلفی است که در این تلاش علمی مورد مذاقه قرار گرفته است.

متأسفانه از این دو منبع کهن تاریخی مفقود شیعه تنها حدود ۳۵ روایت برجای مانده است که در میراث حدیثی و تاریخی شیعه و اهل سنت به خصوص زیدیه از جمله مقاتل الطالبيين ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶) موجود است. از این تعداد ۲۰ خبر آن مربوط به شخصیت، قیام و

۱. «محمد بن علی الرضا علیه‌السلام لم یکن لنا بعد الطف یعنی کربلاء مصرع أعظم من فخر لا عقب للحسین بن علی بن الحسن بن الحسن، ابن الحسن هذا رضوان الله علیه»، بخاری، سر السلسله العلویه، ص ۱۴-۱۵.

۲. طبری، تاریخ الطبری، ج ۸، ص ۲۴۷.

مقتل صاحب فَنّ و ۹ خبر دیگر مربوط به شخصیت، قیام و مقتل یحیی بن عبدالله است. باقی اخبار نیز دربارهٔ دیگر آل ابی طالب بوده که با قیام این دو ارتباط داشته است. به نظر می‌رسد اخبار جوانی بیش از این تعداد بوده و این گزینش توسط ابوالفرج اصفهانی صورت گرفته است. اگرچه هدف ابوالفرج در مقاتل الطالبیین مختصر نویسی از مقاتل نوشته‌شده بوده است، انگیزهٔ دینی و سیاسی او نیز در این موضوع دخالت داشته و از همین رو گزارش‌نامهٔ یحیی را به امام کاظم (علیه السلام) حذف کرده است. چراکه این نامه حاوی مطالبی است که فاصلهٔ یحیی را با امامان معصوم شیعه به خوبی نشان می‌دهد و با ادبیاتی تند نوشته شده است. این نامه در کتاب خروج صاحب فَنّ و مقتله اثر ابومحمد جعفری ثبت شده است و با توجه به اینکه یکی از منابع اصلی جوانی بوده بسیار بعید است که با توجه به امامتی بودن جوانی، از این خبر غفلت کرده باشد. باوجود تلاش‌های نویسندۀ محترم آنچه در منابع موجود از روایات جوانی قابل دست‌یابی بود همین ۳۵ روایت است که اینک مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به‌یقین با توجه به وقوع این قیام در مرکز دنیای اسلام یعنی حرّمین شریفین چنانچه از این دو اثر حتی بیش از دویست روایت برجای می‌ماند تعجبی نداشت، اما با توجه به این تعداد اندک و نیز اینکه تواریخ عمومی دیگر مانند انساب‌الاشراف بلاذری و تاریخ طبری حتی بسیار کمتر از این تعداد روایت را از این دو مقتل نقل کرده‌اند در اینجا شاید بتوان گفت که تفاوت در تبحر و تاریخ‌نگاری جوانی با مقتل‌نگاران و مورخان چون ابومخنف سبب شده است که با اینکه واقعهٔ کربلا در منطقه‌ای دورافتاده رخ داد و دولت اموی تمام تلاش خود را برای محو و سانسور و جلوگیری از انتشار اخبار قیام عاشورا به کار بست، اما می‌بینیم که ابومخنف با چنان مهارتی مقتل الحسین (علیه السلام) را تدوین کرده است که گویی از ابتدا تا انتها همراه کاروان حسینی بوده است و جزئیات حوادث را ثبت و ضبط کرده است.

به‌هرحال با توجه به اینکه این دو کتاب از آثار کهن و دست‌اول دربارهٔ قیام‌های طالبیان در برابر عباسیان است و نویسندۀ این دو اثر تاریخی از نظر زمانی با این دو قیام فاصلهٔ چندانی نداشته است، بازسازی و تحلیل این منابع مفقود از جهات متعدد در تحلیل دقیق و جامع قیام سادات طالبی بسی ارزشمند است. امید است با بازسازی دیگر مجموعه‌های مربوط به مقاتل آل ابی طالب چه آن آثاری که تک‌نگاری است و چه آثار عمومی، بتوان منظومهٔ جامع

مقتل‌نگاری این بخش از تاریخ‌نگاری اسلامی را از جهات مختلف تاریخی و روش تاریخ‌نگاری کامل کرد.

شایسته است که از تلاش نویسنده محترم، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدجواد یاورى سرتختی، که با صبر و حوصله فراوان، همت خود را در جهت تأمین اهداف این مجموعه و به انجام رسیدن این اثر ارزشمند به کار بستند سپاسگزاری نمایم. همچنین از ارزیاب محترم، استاد عزیز و معظم جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رسول جعفریان، که با سخت‌گیری‌های علمی و راهنمایی‌های سودمندانه بر غنای این اثر افزودند تشکر نمایم. امید است که تألیف این کتاب گامی هرچند کوچک در زمینه بازسازی علمی و روشمند آثار مفقود شیعه باشد.

محمد رضا هدایت‌پناه

مجری طرح کلان بازسازی و تحلیل منابع تاریخی مفقود شیعه تا قرن پنجم

مقدمه نویسنده

علی بن ابراهیم علوی جَوَّانی از نسب‌شناسان، محدثان و مورخان امامی مذهب قرن سوم هجری است. وی افزون‌بر نقل روایاتی در فقه و مناقب اهل بیت (علیهم‌السلام)، دارای دو اثر برجسته در گونه تک‌نگاری تاریخی با عنوان اخبار صاحب فح و یحیی بن عبدالله است. جَوَّانی در این آثار شخصیت و قیام‌های دو تن از طالبیان راثبت‌کرده و چنان‌که دانسته خواهد شد، وی طالبی و یکی از پیشگامان مقتل‌نگاری آل ابی طالب به‌صورت تک‌نگاری است. این کتاب‌ها اگرچه مفقود شده‌اند، اما بخشی از اخبار آنها از طریق ابوالفرج اصفهانی در کتاب مقاتل الطالبیین بر جای مانده است و از این طریق به دیگر منابع امامیه و زیدیه راه یافته است.

گفتنی است که ابوالفرج اصفهانی بخش‌هایی از اخبار طالبیان را برگزیده است که مطابق نگرش وی یا حاوی نکاتی بوده است که در دیگر منابع تک‌نگاری مقتل صاحب فح و یحیی بن عبدالله نیامده است. همچنین ممکن است اخبار جَوَّانی همین مقدار بوده باشد و ابوالفرج به تناسب در سیر بحث آنها را آورده است، اما شواهد و قراین این فرضیه را تأیید نمی‌کند.

با توجه به اینکه این دو کتاب از آثار کهن و مربوط به قیام‌های طالبیان در برابر عباسیان است و جَوَّانی به‌لحاظ تاریخی فاصله چندانی با این قیام‌ها نداشته است، بازسازی و تحلیل این منابع مفقود می‌تواند از جهات متعدد در شناخت تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری وی بسیار راهگشا باشد. وجه دیگر اهمیت این است که از منابع اصلی مورد استفاده آنها اطلاعاتی کشف و با اخبار و منابع دیگر مقایسه می‌گردد. بدیهی است که هر اندازه که شناخت صحیح از این دو اثر باشد و منابع بعدی از آن دو استفاده و یا تحت‌تأثیر داده‌های آن دو قرار گرفته است، در کیفیت و میزان اعتبار و ارزش‌گذاری آن منابع به طور مستقیم تأثیر خواهد گذاشت.

تلاش شده است تا در مرحله نخست شخصیت و حیات علمی جَوَّانی بررسی شود. برای این منظور آثار تاریخی، شیوه تاریخ‌نگاری، منابع، اهداف و رویکرد وی در این آثار و مقایسه این دو اثر تاریخی با آثار مشابه زیربنای اصلی این پژوهش بوده است. کوتاه‌سخن اینکه جَوَّانی از نسب‌شناسان و مورخان ثقه امامیه بوده است و باوجود شخصیت‌های زیدی و حتی قیام‌زید، تنها به زندگانی صاحب فح و یحیی بن عبدالله علاقه‌مند بوده است. وی کوشیده است که شخصیت و جایگاه معنوی قیام‌کنندگان را که در دوره خود از منزلت اجتماعی برخوردار بوده‌اند، برای عموم مردم به‌ویژه زیدیان و علویان عصر خویش تبیین کند. می‌توان گفت یکی از

انگیزه‌های اصلی این تاریخ‌نگاری احیای روحیهٔ ظلم‌ستیزی علویان و زیدیان علیه بنی‌عباس بوده است.

برای جمع‌آوری روایات جَوّانی از ظرفیت‌ها و امکانات مختلفی از جمله نرم‌افزارهای موجود در این زمینه استفاده شده است. باین حال نمی‌توان ادعا کرد که تمام روایات این دو اثر جَوّانی کاملاً به دست آمده است. بسا که در برخی منابع دیگر نیز روایاتی وجود باشد که از نظر نویسنده دور مانده است و در صورت دستیابی به آنها در چاپ‌های بعدی افزوده خواهد شد. موضوع مقایسهٔ متون بازسازی‌شده با آن دسته از منابع که از نظر موضوعی یکسان هستند، از جمله اهداف اصلی این پژوهش بوده است، ولی به دلیل مفقود بودن منابعی که باید بازسازی شوند یا به علت فقدان گزارشات لازم از منابع یادشده، ممکن این هدف چنان‌که بایسته و شایسته بوده استبرآورده نشده باشد.

در پایان بر خود فرض می‌دانم که از جناب حجت‌الاسلام استاد محمدرضا هدایت‌پناه که با راهنمایی‌های عالمانهٔ خود به غنای این پژوهش یاری رساندند، صمیمانه سپاسگزاری کنم. همچنین قدردان ارزیاب محترم، جناب استاد دکتر رسول جعفریان، باشم که با مطالعهٔ دقیق و تذکرات بجا در رفع کاستی‌ها و ارتقای این نوشتار از نگارنده دستگیری کردند.

و ما توفیقی الا بالله

آذر ۱۴۰۳ ش

محمدجواد یآوری سرتختی

استادیار دانشگاه باقرالعلوم (علیه‌السلام)

فصل اول

زیست‌نامهٔ علی بن ابراهیم جَوّانی

فصل اول

زیست‌نامه

مقدمه

قبل از مطالعه یا بررسی یک اثر تاریخی، شناخت تفصیلی نام و نشان، موطن، شخصیت و جایگاه علمی یا مذهب و ارزش‌های نویسنده اثر امری ضروری است، زیرا از این طریق مشخص می‌شود که آیا نویسنده در جامعه از شخصیتی اجتماعی و ارزشی برخوردار است؟ آیا می‌توان به او اعتماد کرد و وی را یک مورخ دانست؟ آیا از توان علمی لازم در ثبت و ضبط تاریخ برخوردار است؟ مذهب مورخ چیست؟ آیا باورهای عقیدتی در تاریخ‌نگاری وی تأثیر دارد؟ برای پاسخ به این سؤال‌های اساسی در فصل اول به زیست‌نامه علی بن ابراهیم جَوَّانی پرداخته می‌شود.

۱. نام، لقب و وطن

براساس شواهد تاریخی و منابع رجالی، علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن محمد^۱ بن عبیدالله بن حسین^۲ بن علی بن حسین بن علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) مکتبی به ابوالحسن جَوَّانی^۳ از

۱. «حسن بن محمد، یک گواهی دال بر وصیت امام جواد (علیه‌السلام) بر امامت فرزندش، امام هادی (علیه‌السلام)، نوشته است» کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۵.

۲. «برخی منابع رجالی نام او را حسن ذکر کرده‌اند»، حلی، الرجال، ص ۲۳۷؛ «مامقانی (م ۱۴۲۹ق) نیز، عبدالله بن حسن ضبط کرده است»، مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، ج ۲۱، ص ۲۲.

۳. «سمعانی (م ۵۶۲ق) و ابن‌اثیر (م ۶۳۰ق)، ضبط آن را به صَمِّ جیم و فتح واو بدون تشدید (جَوَّانی) ذکر کرده‌اند». سمعانی، الانساب، ج ۳، ص ۳۷۲؛ ابن‌اثیر، اللباب فی تهذیب الانساب، ج ۱، ص ۳۰۱؛ «حموی (م ۶۲۶ق) و مامقانی (م ۱۴۲۹ق) و بسیاری دیگر از عالمان رجال درباره ضبط آن می‌نویسند: «جَوَّانی: بِالْجِیمِ الْمَفْتُوحَةِ، ثُمَّ الْوَاوِ الْمُسَدَّدَةِ الْمَفْتُوحَةِ»، حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۵؛ مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، ج ۶، ص ۳۳۲؛ امین، اعیان الشیعه، ج ۳، ص ۲۶، ج ۴، ص ۲۹۶؛ بصری، فائق المقال فی الحديث و الرجال، ص ۲۱۲.

عالم‌ان، عابدان و مؤلفان ثقة شیعه است.^۱ تاریخ دقیق ولادت و وفات او معلوم نیست، اما به احتمال زیاد با توجه به وفات شاگردان جَوَّانی مانند: محمد بن یعقوب کلینی در ۳۲۹ هجری قمری،^۲ احمد بن محمد مشهور به ابن عقده در ۳۳۳ هجری قمری^۳ و ابوالفرج اصفهانی در ۳۵۶ هجری قمری،^۴ جَوَّانی متوفای اوایل قرن چهارم است و به نظر می‌رسد تاریخ وفات او حداکثر سال ۳۱۰ یا ۳۱۳ باشد، زیرا از جمله شاگردان کهن سال او مقانعی (۲۲۰-۳۱۰ یا ۳۱۳) است^۵ که او نیز از راویان دو کتاب جَوَّانی برای ابوالفرج اصفهانی بوده است. علاوه بر اینکه ابوالفرج اصفهانی کتاب مقاتل الطالبیین را در جمادی‌الاولی سال ۳۱۳ در عرض یک ماه نوشته است.^۶

براساس گفته یاقوت حموی (م ۶۲۶ق)^۷ و سمهودی (م ۹۱۱ق)،^۸ پسوند جَوَّانی منسوب به منطقه‌ای از سرزمین یمامه یا نام روستایی از روستاهای نزدیک مدینه^۹ به نام جَوَّانیه است،^{۱۰} که مردم آن همگی علوی (از نسل علی بن ابی طالب علیه السلام) هستند.^{۱۱} جَوَّانی، متولد مدینه بود^{۱۲} و به کوفه مهاجرت کرد. وی، در کوفه رشد یافت و در همان‌جا نیز از دنیا رفت. قبر او، بعد از محله طایفه کِنْدَه (در جنوب غربی کوفه) واقع شده و بر روی آن بارگاهی نیز ساخته شده است.^{۱۳}

۱. نجاشی، الرجال، ص ۲۶۳؛ ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، ص ۵۶؛ مقریزی، المقفّی الكبير، ج ۲، ص ۵۰؛ شرف‌الدین، مع موسوعات رجال الشيعة، ج ۳، ص ۴۳۷؛ شوشتری، قاموس الرجال، ج ۷، ص ۲۶۰.
۲. ابن بایویه قمی، عیون الاخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۷۴.
۳. ابن عقده، فضائل أمير المؤمنين علیه السلام، ص ۱۱۴.
۴. نجاشی، الرجال، ص ۲۶۳.
۵. ابن عماد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، ج ۴، ص ۵۱.
۶. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲، ص ۴۶۰.
۷. حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۵.
۸. سمهودی، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفى، ج ۴، ص ۵۲.
۹. ابن عنبه، عمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب، ص ۲۹۳.
۱۰. شوشتری، قاموس الرجال، ج ۷، ص ۲۶۱؛ حسینی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۸، ص ۱۲۵.
۱۱. حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۵.
۱۲. امین، اعیان الشيعة، ج ۴، ص ۲۹۶.
۱۳. علوی، المجدی فی انساب الطالبیین، ص ۱۹۶.

شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) گاهی در سند روایات خود از جَوَّانی با عنوان: «علی بن ابراهیم علوی جَوَّانی» یاد می‌کند.^۱ ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق) نیز گاهی برای او از شهرت علوی^۲ یا جَوَّانی^۳ یا علوی حسینی^۴ استفاده کرده است؛ عمادالدین کاتب (م ۵۹۷ق) نیز، شهرت وی را جَوَّانی حسینی ذکر کرده است.^۵ همچنین آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ق)، شهرت جَوَّانی را هاشمی ضبط کرده است.^۶ بنابراین براساس اخبار موجود، علوی و جَوَّانی مشهورترین شهرتی است که برای علی بن ابراهیم ذکر شده است.^۷

درباره نام و شهرت علی بن ابراهیم جَوَّانی اختلافی چندانی وجود ندارد، اما بین او و دیگر راویان از جمله علی بن ابراهیم قمی تشابه اسمی وجود دارد. برخی همانند کَشّی (م ۳۵۰ق) و علامه حلی (م ۷۲۶ق) درباره معرفی شخصیت علی بن ابراهیم دچار اشتباه شده‌اند و او را با شخص دیگری مشترک دانسته‌اند. علامه حلی همان عبارت کَشّی را بازنویسی کرده و در معرفی جَوَّانی آورده است: «وی، هنگام خروج امام رضا (علیه السلام) به سوی خراسان همراه امام بود».^۸

در بررسی انتقادی این گزارش‌ها می‌توان گفت جَوَّانی مورد بحث در این پژوهش، متوفای قرن چهارم هجری و معاصر محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق) و ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق) است و بین زمان کلینی و اصفهانی که شاگردان جَوَّانی بوده‌اند، با زمان امام رضا (علیه السلام) (ش ۲۰۳ق) فاصله زیادی وجود دارد؛ از این رو نمی‌توان گزارش کَشّی و علامه حلی را پذیرفت. آیت‌الله خویی (م ۱۴۱۳ق) نیز بر این باور است که این اشتباه و خلط از ناحیه کسانی

۱. ابن بابویه قمی، عیون الاخبار الرضا (علیه السلام)، ج ۲، ص ۱۷۴.

۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۹۳.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۹۱.

۴. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۴۶.

۵. عمادالدین کاتب، خريدة القصر و جريدة العصر، ج ۱۴، ص ۱۱۷.

۶. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۲، ص ۲۱۰.

۷. «علی بن ابراهیم العلوی المَعْرُوفُ بِالْجَوَّانی». خزاز رازی، کفایة الاثر فی النصّ علی الأئمة الاثنی عشر (علیهم السلام)، ص ۳۱۱؛ حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۵.

۸. طوسی، اختیار معرفة الرجال کشی، ج ۲، ص ۷۹۵؛ حلی، ترتیب خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال، ص ۱۸۲؛ نراقی، شعب المقال فی درجات الرجال، ص ۱۰۱.

چون ابراهیم بن نُصَیرشاهی و حَمْدَوِیَه بن نُصَیرشاهی بوده است^۱ که در سند روایت ذکر شده‌اند.^۲

بعضی از دانشمندان علم رجال مانند قُهیایی (م۱۳۷۸ق)^۳ و مامقانی (م۱۴۲۹ق)^۴ نیز برای باورند که جَوَّانی یادشده در روایت کُشی و علامه حلی ممکن است ابوالمسیح عبدالله بن مروان جَوَّانی از اصحاب امام رضا (علیه السلام) باشد،^۵ اما آیت‌الله خویی (م۱۴۱۳ق)^۶ و محمدتقی شوشتری (م۱۴۱۵ق)،^۷ این سخن قُهیایی و مامقانی را ناصواب دانسته‌اند: «ابوالمسیح، هیچ قرابتی با امام رضا (علیه السلام) ندارد و شاهی بر آن وجود ندارد». شوشتری احتمال می‌دهد که جَوَّانی مطرح در رجال کُشی، حسن بن محمد بن عیبدالله بن علی السَّجَّاد (علیه السلام)، یعنی پدر جَدِّ علی بن ابراهیم، باشد.^۸ مؤید این سخن روایتی از کلینی (م۳۲۹ق) است که در آن مراد از جَوَّانی همان حسن بن محمد است.^۹ در احتمالی دیگر ممکن است مراد از جَوَّانی که معاصر امام رضا (علیه السلام) بوده است، همان علی بن ابراهیم بن هاشم باشد که ریان بن صلت نیز روایاتی از وی نقل کرده است،^{۱۰} به هر روی با توجه به تشابه اسمی می‌توان گفت که شخصیت علی بن ابراهیم جَوَّانی در روایت کُشی غیر از علی بن ابراهیم جَوَّانی صاحب کتاب اخبار صاحب فح است و

۱. سید ابوالقاسم خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۱، ص ۳۴۴.

۲. «عن حمدویه و ابراهیم، قالوا: حدثنا أبو جعفر محمد بن عیسی، قال: كان الجواني خرج مع أبي الحسن (علیه السلام) الى خراسان، و كان من قرابته»، طوسی، اختیار معرفة الرجال کُشی، ج ۲، ص ۷۹۵؛ «این دو بردار اهل کش و از علمای شیعه هستند». طوسی، اختیار معرفة الرجال کُشی، ج ۱، ص ۴، ۷؛ همو، فهرست کتب الشيعة و أصولهم، ص ۲۴.

۳. قُهیایی، مجمع الرجال، ج ۴، ص ۵۱.

۴. مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، ج ۲، ص ۲۵۹؛ خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۱، ص ۳۴۴.

۵. طوسی، اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۰۸. «در نسخه شیخ طوسی، در سند این روایت به جای الجَوَّانی واژه الجَوَّاری ذکر شده است»، همو، اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۴۶۸؛ مازندرانی حائری، منتهی المقال فی أحوال الرجال، ج ۷، ص ۳۶۰.

۶. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۱، ص ۳۴۴.

۷. شوشتری، قاموس الرجال، ج ۶، ص ۵۹۸-۶۰۰.

۸. شوشتری، قاموس الرجال، ج ۷، ص ۲۶۱.

۹. «شَهِدَ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (علیه السلام) وَ هُوَ الْجَوَّانِيُّ»؛ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۵.

۱۰. حلی، ترتیب خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال، ص ۴۱۵.

نجاشی (م ۴۵۰ق) نیز صاحب کتاب اخبار صاحب فخر را از اصحاب امام رضا (علیه السلام) ندانسته است.^۱

۲. تبارشناسی

بر پایه شواهد و منابع تاریخی، رجالی و حدیثی، اجداد علی بن ابراهیم جَوَّانی از سادات علوی و برخی مانند محمد بن حسن از محدثان شیعه بوده‌اند.^۲ جَوَّانی، دارای دو فرزند به نام أحمد و محمد بوده است. محمد، زاهد، عابد و صاحب خاندان بزرگ در بغداد بوده است و نقبای واسط از نسل وی هستند.^۳ شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)، أحمد را از راویان شیعه دانسته است. تَلْعُکُبَرِی (هارون بن موسی) از عالمان بزرگ شیعه، ضمن دریافت اجازه نقل روایت از احمد أحادیث اندکی را نیز از وی نقل کرده است.^۴ احمد مانند پدر به انساب آگاه بوده است و مردم برای شناخت نسب خود به او رجوع می‌کردند.^۵

باتوجه به گزارش‌های موجود می‌توان گفت: جَوَّانی^۶ و فرزندان و حتی برخی از نوادگان وی، از راویان و متخصصان در دانش نسب از کوفه، واسط، بغداد و مصر بوده‌اند و به‌عنوان صاحبان کتاب‌های انساب معرفی شده‌اند. برای نمونه، أسعد بن علی بن معمر بن عمر بن علی بن ابی‌هاشم الحسین بن أحمد بن علی بن ابراهیم جَوَّانی (م ۵۵۹ق)، از نسب‌شناسان مصر بوده است.^۷ همچنین طبق گزارش ابن‌عنبه (م ۸۲۸ق)، برخی از بازماندگان وی از نسب‌شناسان یا نقبای مناطق ری، واسط و بغداد بوده‌اند.^۸

۱. نجاشی، الرجال، ص ۲۶۳.

۲. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۷۵، ح ۲۶.

۳. مروزی ازوارقانی، الفخری فی أنساب الطالبین، ص ۶۴؛ فخر رازی، الشجرة المباركة فی أنساب الطالبیة، ص ۱۶۸.

۴. طوسی، الرجال، ص ۴۰۹.

۵. مقریزی، المقفی الکبیر، ج ۳، ص ۲۷۹.

۶. اعرجی، مناهل الضرب فی أنساب العرب، ص ۱۱۶.

۷. مقریزی، المقفی الکبیر، ج ۵، ص ۱۶۸، ج ۲، ص ۵۰؛ عمادالدین کاتب، خريدة القصر و جريدة العصر، ج ۱۴، ص ۱۱۷؛ ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، ج ۴۱، ص ۳۰۷.

۸. ابن‌عنبه، عمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب، ص ۲۹۴.

۳. منزلت و جایگاه علمی

بعد از شناخت نام و نشان علی بن ابراهیم جَوّانی، آگاهی از تحصیلاستادان، شاگردان، آثار علمی و منزلت یا جایگاه علمی وی ضرورت بیشتری دارد. وی فردی سرشناس و دارای مسجدی در کوفه بود.^۱ براساس شواهد، جایگاه علمی و اجتماعی جَوّانی به اندازه‌ای است که نجاشی (م ۴۵۰ق)، ضمن ثبت نام او در فهرست نویسندگان شیعه، وی را فردی ثقه و مورد اعتماد در حدیث دانسته است.^۲ همچنین ابن حزم (م ۴۵۶ق)، درباره جَوّانی می‌نویسد: «علی بن ابراهیم، از عابدان کوفه و صاحب علم بوده است، روایاتی از وی صادر شده و عالم در دانش نسب‌شناسی است».^۳ ابن داوود حلی (م ۷۰۷ق)^۴ و علامه حلی (م ۷۲۶ق)^۵ نیز درباره وی نوشته‌اند: «علی بن ابراهیم، ثقه و احادیث وی صحیح است». به نظر می‌رسد ثقه و قابل اعتماد بودن جَوّانی در حدیث، از وجوه مورد اشتراک بیشتر رجالیون بوده است.^۶

۳-۱. تحصیلات و استادان

درباره تحصیلات علی بن ابراهیم جَوّانی گزارش‌های روشن و مبسوطی وجود ندارد، اما در بررسی اخبار موجود، چه در منابع تاریخی یا حدیثی و انساب، معلوم شد که ایشان افزون‌بر تألیف آثار تاریخی، در نسب‌شناسی نیز متخصص بوده و نسب برخی از افراد را ذکر کرده است. طبق گفته علوی عمری (م ۷۰۹ق)، علی بن ابراهیم جَوّانی، محدث و نسب‌شناسی بزرگ و نسب‌شناس اهل مدینه،^۷ و بنابر گفته ابن حزم (م ۴۵۶ق)^۸ و مقریزی (م ۸۴۵ق)،^۹ وی نسب‌شناس کوفه نیز بوده است. چنان‌که برخی از اخبار او درباره علویان مانند احمد بن قاسم

۱. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۴۹.

۲. نجاشی، الرجال، ص ۲۶۳.

۳. ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، ص ۵۶؛ مقریزی، المقفی الکبیر، ج ۳، ص ۲۷۹.

۴. ابن داوود حلی، الرجال، ص ۲۳۷.

۵. حلی، ترتیب خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، ص ۱۸۲.

۶. نمازی شاهرودی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۵، ص ۲۷۶.

۷. علوی، المجدی فی انساب الطالبیین، ص ۱۹۶.

۸. ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، ص ۵۶.

۹. مقریزی، المقفی الکبیر، ج ۵، ص ۱۶۸.

است که در طبرستان سکنی گزید و جَوَّانی، از قاسم بن طاهر و محمد بن طاهر به‌عنوان اعقاب وی یاد کرده است.^۱

جَوَّانی برای تکمیل دانش نسب‌شناسی، تاریخ و حدیث از استادان متعددی بهره برده است که از جمله آنها می‌توان به این افراد اشاره کرد: موسی بن محمد مُحارَبی،^۲ حسین بن علی خزاز،^۳ محمد بن حسن بن محمد بن عبیدالله،^۴ محمد بن أحمد بن عبدالله بن قُضاعة بن صَفوان بن مهران جمال،^۵ جعفر بن عبدالله بن جعفر بن محمد،^۶ عبدالله بن محمد مدینی،^۷ حیدره بن حسین بن مفلح،^۸ عبیدالله بن حسن،^۹ سَلَمَة بن سلیمان سَراوی،^{۱۰} إبراهیم بن بنان الخَثعمی،^{۱۱} موسی بن محمد بن حَمَّاد^{۱۲} یا محمد بن موسی بن (یحیی بن) حَمَّاد،^{۱۳} سلیمان بن عَطوس،^{۱۴} حسین بن حکم بن مسلم جَبَری، حسین بن علی أبو عبدالله اسدی رَعفرانی،^{۱۵} ابو عبدالله جعفر بن محمد فَزاری^{۱۶} یا جعفر بن محمد بن سابور،^{۱۷} حسن یا حسین بن علی بن

۱. ابن عنیه، عمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب، ص ۷۲؛ اعرجی، مناهل الضرب فی أنساب العرب، ص ۱۱۶؛ ابن طباطبا، منتقلة الطالبیة، ص ۷۷؛ مقریزی، درر العقود الفریدة فی تراجم الأعیان المفیده، ج ۱، ص ۵۶۴-۵۶۳.

۲. ابن بابویه قمی، عیون الاخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۸۷.
۳. ابن عقده، فضائل أمير المؤمنين (علیه السلام)، ص ۱۱۴.
۴. خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۲، ص ۲۳۲.
۵. بروجردي، طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۸۳.
۶. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۲، ص ۵۴.
۷. خزاز رازی، کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر (علیهم السلام)، ص ۳۱۱.
۸. ابن حیون مغربی، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۴۷۶.
۹. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۵۴.
۱۰. ابن طاووس، فلاح السائل و نجاح المسائل، ص ۲۴۷.
۱۱. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۰۹.
۱۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۰۹.
۱۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۱۳، ۳۲۹.
۱۴. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۱۳۱.
۱۵. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۸۹؛ نجاشی، الرجال، ص ۲۵۷؛ اسدی حلی (ابن بطریق)، عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، ص ۲۰۸.
۱۶. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۹۷-۳۰۰.
۱۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۰۴.

هاشم مُزَنی،^۱ حسن بن محمد مُزَنی،^۲ محمد بن علی حسنی،^۳ حَمدان بن ابراهیم،^۴ محمد بن ابراهیم مُقَرّی،^۵ احمد بن حمدان بن ادريس،^۶ و جعفر بن أحمد ازدی^۷ یا جعفر بن أحمد بن اُبی مندل وراق کوفی.^۸

اگرچه استادان جَوّانی بسیارند، اما در منابع رجالی یا فهرست‌نگاری درباره همه آنها اطلاعات کافی وجود ندارد. از میان شیوخ علی بن ابراهیم جَوّانی، تنها جعفر بن محمد فزاری و موسی بن محمد بن حَمّاد، دارای آثار تاریخی مرتبط و راوی اخبار صاحب فسخ و یحیی بن عبدالله هستند. برخی دیگر اگرچه صاحب تألیف هستند، اما آثارشان با موضوع دو اثر جَوّانی مرتبط نیست. در این پژوهش بنا داریم تا از مهم‌ترین استادان جَوّانی در اخبار تاریخیسراغ بگیریم. برای این منظور لازم است تا برخی از آنان که گزارش‌های کافی درباره شخصیت و جایگاه علمی‌شان وجود دارد، بررسی شوند. هدف از این کار روشن شدن کیفیت وثاقت و اعتبار مشایخ و استادان جَوّانی و منابع آنان در نقل روایت و در نهایت شناخت شخصیت و توان و جایگاه علمی جَوّانی است.

۳-۱-۱. حسین بن علی بن حکم بن مسلم جَبَری

از جمله شیوخ جَوّانی، حسین بن علی بن حکم بن مسلم أبو عبدالله اسدی زَعفرانی^۹ یا جَبَری وَشَاء کوفی (م ۲۸۶ق) است.^{۱۰} جَبَری، از محدثان و مفسران قرن سوم است که در سند نقل

۱. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۳۰۱، ۲۶۷.

۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۲۹۴-۲۹۷.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۱۳۲.

۴. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۱۸۷.

۵. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۲۹۳.

۶. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۲۹۳.

۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۲۹۴.

۸. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبيين، ص ۳۸۴.

۹. نجاشی، الرجال، ص ۲۵۶.

۱۰. برای مطالعه بیشتر درباره شخصیت جَبَری، ر. ک حسینی جلالی، «مسند حسین بن حکم جَبَری»، مجله

تراثنا، سال ۸، ش ۴-۳، ۱۴۱۳ق.

کتاب‌های متعددی از جمله کتاب السنن والاحکام و القضا یا اثر ابورافع نیز قرار دارد.^۱ منابع رجال و تراجم نام وی را حسین بن علی و برخی حسین بن حکم یا حسن بن حکم بن مسلم حَبَری ضبط کرده‌اند. چنان‌که دارقطنی (م ۳۸۵ ق)^۲ و حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق) از او با عنوان حسین بن حکم از راویان کوفه یاد کرده‌اند.^۳

برخی عالمان و محدّثان شیعه، حَبَری را از علمای عامه دانسته‌اند.^۴ دیدگاه دیگر این است که حَبَری گرایش‌ات امامی دارد، زیرا روایات زیادی مطابق با عقاید شیعه امامیه نقل کرده است.^۵ برای نمونه، وی روایتی از رسول‌الله ﷺ را مبنی بر الهی بودن نصب امیرمؤمنان علی علیه السلام نقل کرده است^۶ که مهم‌ترین موضوع اختلافی میان شیعه و اهل سنت است.

نظر دیگر درباره حَبَری این است که زیدی مذهب است،^۷ زیرا راوی تاریخ برخی از زیدیه بوده است^۸ و ضمن داشتن استادان زیدی، شاگردان زیدی مذهبی مانند ابوزید عیسی بن محمد بن احمد علوی از منقّدان امامیه داشته است.^۹ به نظر می‌رسد اگرچه حَبَری روایات زیادی در فضایل امیرمؤمنان علی علیه السلام دارد و حتی راوی کتاب السنن و الاحکام و القضا یا اثر ابورافع نیز هست،^{۱۰} اما عالمان زیدیه نیز به زیدی بودن حَبَری تصریح کرده‌اند.^{۱۱}

۱. نجاشی، الرجال، ص ۶.

۲. دارقطنی، المؤتلف و المختلف، ج ۲، ص ۹۵۴.

۳. حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۵۰۷.

۴. بحرانی، غایة المرام، ج ۴، ص ۷۸.

۵. حَبَری، تفسیر: مقدمه حسینی جلالی، ص ۳۷.

۶. ابن حیون مغربی، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، ج ۱، ص ۲۲۱.

۷. برای مطالعه بیشتر درباره شخصیت حَبَری، ر.ک: حسینی جلالی، «مسند حسین بن حکم حَبَری»، مجله تراث، سال ۸، ش ۳-۴، ص ۲۸۰.

۸. حَبَری، تفسیر: مقدمه حسینی جلالی، ص ۳۷.

۹. شهاری، طبقات الزیدیه الکبری، ج ۳، ص ۱۲۳۷؛ «ابن قبه کتابی در نقد دیدگاه ابوزید علوی با عنوان نقض کتاب الأشهاد لأبی زید العلوی دارد»، ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۹۶.

۱۰. نجاشی، الرجال، ص ۶.

۱۱. حَبَری، تفسیر: مقدمه حسینی جلالی، ص ۳۷-۳۸.

دانشمندان علم رجال و محدثان عامه (اهل تسنن)، درباره وثاقت جبری تقریباً اتفاق نظر داشته‌اند و روایات وی را معتبر دانسته‌اند،^۱ اما علمای رجال امامیه در کتاب‌های خود کمتر از جبری یاد کرده‌اند و حتی شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) با وجود نقل روایت جبری از امام جواد (علیه السلام)،^۲ وی را در شمار شاگردان یا راویان ائمه اطهار (علیهم السلام) ذکر نکرده است. در یک تحلیل می‌توان گفت احتمال دارد جبری روایات خود را از طریق مشایخ غیر امامی نقل کرده باشد؛ از این رو شیخ طوسی، نام وی را ذکر نکرده است. با این همه، عالمان امامیه روایات جبری را نامعتبر ندانسته‌اند و حتی محمدتقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق) روایت جبری از امام جواد (علیه السلام) را موثق شمرده است.^۳

امام جواد (علیه السلام)،^۴ ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق صینی کوفی،^۵ اسماعیل بن ابان و زاق آزدی کوفی،^۶ حسن بن حسین عرنی انصاری^۷ (از مشایخ و محدثان زیدیه)،^۸ مخول بن ابراهیم نهدی،^۹ حسین بن نصر بن مزاحم منقری،^{۱۰} اسماعیل بن صبیح،^{۱۱} ابن عقیقه و ابی حفص آعشی^{۱۲} از استادان جبری در نقل حدیث بوده‌اند و از طریق آنان به آثار هشام بن محمد بن سائب کلبی (م ۲۰۴) و ابن عباس در تفسیر دسترسی داشته است.^{۱۳} بنابراین به نظر می‌رسد باتوجه به دسترسی جبری به اخبار زیدیان و اخبار مورخان مشهور، بخشی از اطلاعات علی بن

۱. به عنوان نمونه، سؤالات الحاکم النیسابوری للدارقطنی فی الجرح والتعديل، تحقیق موفق بن عبدالله، ص ۱۱۴.

۲. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۳۲۵.

۳. مجلسی، روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، ج ۱۱، ص ۳۱۵.

۴. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۳۲۵.

۵. حسانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۱، ص ۲۹۷.

۶. مزنی، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، ج ۳، ص ۷.

۷. حبری، تفسیر، ج ۱، ص ۲۳۲-۲۳۳.

۸. حبری، تفسیر: مقدمه حسینی جلالی، ص ۴۹.

۹. حبری، تفسیر، ج ۱، ص ۳۵۲.

۱۰. حبری، تفسیر، ج ۱، ص ۲۸۸.

۱۱. ابن حیون مغربی، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ج ۲، ص ۵۶۲.

۱۲. دارالقطنی، المؤلف و المختلف، ج ۲، ص ۹۵۴؛ «نجاشی وی را در شمار راویان کتاب سلیمان بن خالد دهقان از شرکت کنندگان در قیام زید، ذکر کرده است»، نجاشی، الرجال، ص ۱۸۳.

۱۳. حسینی، تأویل الآیات، ج ۲، ص ۶۷۳.